

WALDEMAR RAKOCY CM

LIST DO FILIPIAN A PAWŁOWE WIĘZIENIE W EFEZIE

Przyczynek podejmuje próbę weryfikacji hipotezy utrzymującej, że Flp został napisany w Efezie. Według tej teorii List miałby powstać podczas wcześniejszego więzienia Pawła, niż powszechnie się przyjmuje. Tradycyjny pogląd – sięgający pierwszej połowy II w. – głosi, że Apostoł napisał Flp podczas więzienia rzymskiego, czyli w latach 60-62¹ Tego zdania byli Ojcowie Kościoła, a w czasach współczesnych podziela je wielu autorów²

Uczeni dostrzegając trudności związane z powstaniem Flp w Rzymie skłaniają się ku różnym rozwiązaniom. Już w XVIII w. niektórzy autorzy (G. L. Oeder; H. E. C. Paulus) sugerowali, że Flp mógł zostać napisany odpowiednio w Koryncie lub Cezarei Nadmorskiej. Półtoraroczny pobyt w Koryncie (Dz 18, 11) był wystarczająco długi, aby w jego trakcie miało miejsce uwięzienie. Z kolei w Cezarei Apostoł spędził dwa lata w więzieniu (por. 24, 24-

Dr hab. Waldemar RAKOCY CM – kierownik Katedry Hermeneutyki Biblijnej w INB KUL; adres do korespondencji: ul. Altanowa 5/11, 20-819 Lublin, e-mail: rakocyw@poczta.fm.

¹ Mówi o tym prolog Marcjona do Listu (zob. J. K n o x, *Marcion and the New Testament*, Chicago 1970).

² Np. M. R. V i n c e n t, *The Epistles to the Philippians and to Philemon* (ICC), Edinburgh 1897, s. XXII-XXV; J. S c h m i d, *Zeit und Ort der paulinischen Gefangenschaftsbriefe*, Freiburg 1931; C. H. D o d d, *New Testament Studies*, Manchester 1953, s. 83-128; P. N. H a r r i s o n, *The Pastoral Epistles and Duncan's Ephesian Theory*, NTS 2 (1955-1956), s. 250-261; C. O. B u c h a n a n, *Epaphroditus' Sickness and the Letter to the Philippians*, „The Evangelical Quarterly”, 36(1964), s. 157-166; B. R e i c k e, *Caesarea, Rome and the Captivity Letters*, [w:] W. W. G a s q u e, R. P. M a r t i n (eds.), *Apostolic History and the Gospels*, Grand Rapids (MI) 1970, s. 277-286. W literaturze polskiej ku takiemu stanowisku skłaniają się: A. Jankowski (*Listy więzienne świętego Pawła. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań 1962, s. 47-55) oraz J. W. Rosłon, R. Rubinkiewicz (*List do Filipian*, [w:] R. R u b i n k i e w i c z (red.), *Wstęp do Nowego Testamentu*, Poznań 1996, s. 363, p. 12).

27). Po dzień dzisiejszy obie hipotezy, Koryntu³ i Cezarei Nadmorskiej⁴, znajdują zwolenników. Jednak najszerzej popieraną i najlepiej udokumentowaną alternatywną hipotezą dla rzymskiej jest hipoteza efeska⁵. Pomimo braku bezpośredniego świadectwa o uwięzieniu Apostoła w Efezie i przedstawianych obiekcji zasługuje ona na uwagę. W artykule poddamy weryfikacji hipotezę efeską i przedstawimy nowe argumenty.

Wiarygodność hipotezy efeskiej zależy przede wszystkim od tego, czy Apostoł był więźniem podczas pobytu w mieście, o czym on sam (Listy) ani Dzieje Apostolskie nie informują. Pierwszym krokiem będzie rozpatrzenie takiej możliwości. Dopiero w przypadku pozytywnej odpowiedzi można podjąć próbę ustalenia, czy okoliczności przedstawione w Flp odpowiadają tym z pobytu w Efezie. Podstawowym źródłem będą trzy Listy Pawła (Flp; 1 i 2 Kor) oraz Dz.

Problem komplikuje fakt, że nie ma pewności, czy Flp nie jest kompilacją dwóch (A, B)⁶ lub nawet trzech (A, B, C)⁷ listów do Filipi (por. 3, 1b).

³ Np. R. P. M a r t i n, *Philippians* (NCB), Greenwood 1976, s. 44; S. D o c k x, *Lieu et date de l'épître aux Philippiens*, RB 80(1973), s. 230-246.

⁴ Np. E. L o h m e y e r, *Der Brief an die Philipper*, Göttingen 1907; J. A. T. R o b i n s o n, *Redating the New Testament*, Philadelphia 1976, s. 60-61; G. F. H a w t h o r n e, *Philippians* (WBC 43), Waco 1983, s. XLIII-XLIV.

⁵ Zob. P. F e i n e, *Die Abfassung des Philipperbriefes in Ephesus* (Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 20), Gütersloh 1916; C. R. B o w e n, *Are Paul's Prison Letters from Ephesus?*, „American Journal of Theology”, 24(1920), s. 112-135; A. D e i s s m a n n, *Zur ephesinischen Gefangenschaft des Apostels Paulus*, [w:] W. H. B u c k l e r, W. M. C a l d e r (eds.), *Anatolian Studies, FS W. Ramsay*, Manchester 1923, s. 121-127; W. M i c h a e l i s, *Die Gefangenschaft des Paulu in Ephesus und das Intinerar des Timotheus*, Gütersloh 1925; t e n ż e, *Die Datierung des Philipperbriefes*, Gütersloh 1933; G. S. D u n c a n, *A New Setting for Paul's Epistle to the Philippians*, ExpT 43(1931-32), s. 7-11; t e n ż e, *Were Paul's Imprisonment Epistles Written from Ephesus?*, ExpT 67(1955-56), s. 163-166; t e n ż e, *Paul's Ministry in Asia – the Last Phase*, NTS 3(1956-1957), s. 211-218; W. G. K ü m m e l, *Introduction to the New Testament*, London 1975, s. 332 [tł. z 17-go wyd. niem. oryg.]; J. G n i l k a, *Der Philipperbrief*, (HTKNT 10/3), Freiburg i. B. 1968, s. 18-24; J. F e r g u s o n, *Philippians, John and the Tradition of Ephesus*, ExpT 83(1971), s. 85-87; J. M u r p h y O' C o n n o r, *Paul. A Critical Life*, Oxford 1996, s. 175-179, 220-222. W literaturze polskiej zob.: H. L a n g k a m m e r, *Wprowadzenie do Nowego Testamentu*, Wrocław 1982, s. 131-132; S. M ę d a l a, *Świadectwo mocy Chrystusa (List do Filipian)*, [w:] J. F r a n k o w s k i, S. M ę d a l a (red.), *Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła* (WMWKB 9), Warszawa 1997, s. 384-385; A. P a c i o r e k, *Paweł Apostoł – Pisma*, cz. 1, Tarnów 1997, s. 169-171.

⁶ G n i l k a, dz. cyt., s. 6-11.

⁷ J-F. C o l l a n g e, *L'épître de saint Paul aux Philippiens* (CNT), Neuchâtel 1973.

Racje za kompilacją nie są przekonywujące⁸; ponadto najważniejsze informacje pozwalające odtworzyć okoliczności dotyczące Apostoła znajdują się w jednym i tym samym liście (fragment 2, 19-30). Z powyższych dwóch racji będziemy traktować List jako całość literacką, a ściślej mówiąc jako odnoszący się do tego samego momentu w życiu Pawła.

I. MOŻLIWOŚĆ PAWŁOWEGO WIĘZIENIA W EFEZIE

W 2 Kor 6, 5 i 11, 23 Paweł stwierdza, że stał się sługą Ewangelii m. in. „poprzez więzienia” (*en phylakais*). W powstałym kilka miesięcy później Rz wspomina wcześniejsze więzienie: „Pozdrówcie Andronika i Juniasa, moich rodaków i współtowarzyszy więzienia...” (16, 7). Do chwili napisania 2 Kor w Macedonii (por. 2, 12-13; 7, 5 nn.), po trzyletnim pobycie w Efezie (Dz 20, 31), znamy tylko jedno więzienie Apostoła, tj. w Filipi (Dz 16, 23-40). Więzienia w Cezarei Nadmorskiej i Rzymie trzeba wykluczyć, gdyż miały miejsce kilka lat później. W takim razie do momentu powstania 2 Kor miały miejsce więzienia, o których nie informują dostępne nam źródła⁹ Liczba mnoga wskazuje na co najmniej dwa, czyli przynajmniej jeszcze jedno oprócz tego w Filipi¹⁰

Na możliwość uwięzienia Pawła w Efezie wskazuje 1 Kor 15, 32, gdzie Apostoł pisze: „Jeżeli tylko ze względu na ludzi potykałem się w Efezie z dzikimi zwierzętami (*ethēriomachēsa*), to cóż mi stąd za pożytek? Skoro zmarli nie zmartwychwstają, to jedźmy i pijmy, bo jutro pomrzemy” Dzikie zwierzęta – to metafora wrogów Apostoła (por. 16, 9b)¹¹ Z pewnością nie walczył na arenie, gdyż stamtąd na pewno nie uszedłby z życiem¹². W 2 Kor 1, 8 wspominając pobyt w Azji, tj. Efezie¹³, Apostoł stwierdza

⁸ Zob. K ü m m e l, *Introduction*, s. 334; H a w t h o r n e, *Philippians*, s. XXXII.

⁹ Według tradycji Kościoła z połowy lat dziewięćdziesiątych (1 Klem. 5, 6) Paweł był więźniem siedmiokrotnie. Liczba może mieć znaczenie symboliczne, informacja potwierdza jednak przekonanie o kilkakrotnym uwięzieniu Apostoła.

¹⁰ Więzienia w Filipi jako miejsca i czasu powstania Flp nie bierzemy pod uwagę, ponieważ wykluczają to warunki, w jakich przebywał Apostoł (Dz 16, 24), czas trwania więzienia (jedna noc) oraz to, że pisałby do ośrodka, w którym się znajdował. Więzienie w Filipi nie było też tym w Rz 16, 7: według autora Dz współtowarzyszem więzienia Pawła był Sylas.

¹¹ Metafora jest znana w literaturze hellenistycznej (G. D. F e e, *The First Epistle to the Corinthians* (NICNT), Grand Rapids (MI) 1987, s. 770-771).

¹² G n i l k a, *Philippierbrief*, s. 22; uchroniłoby go przed tym także rzymskie obywatelstwo (F e e, dz. cyt.).

¹³ Według Dz Apostoł spędził większość czasu w stolicy prowincji (19, 9b-10a; 20, 31).

bardziej znacząco: „[...] do ostateczności i ponad siły byliśmy doświadczani, tak iż zwątpiliśmy, czy uda się nam wyjść cało z życiem” Jego sytuacja w Efezie była tak trudna, że liczył się z możliwością śmierci. Z wprowadzającego wyznanie stwierdzenia: „Nie chciałbym bowiem, bracia, abyście nie wiedzieli [...]” może wynikać, że miało to miejsce w ostatnim okresie pobytu w Efezie, stąd wiadomość nie była jeszcze dobrze znana Koryntianom¹⁴

Dz wspominają tylko o zamieszkach wywołanych przez rzemieślnika imieniem Demetriusz (19, 23-40). To, że przemilczają trudną sytuację Pawła wynika z faktu, że Łukaszowi przyświeca inny cel przy opisie trzeciej podróży misyjnej i pobytu Pawła w Efezie¹⁵ O trudnej sytuacji w Efezie autor Dz mówi natomiast w mowie Pawła do starszych Efezu: „[...] wśród łez i doświadczeń, które mnie spotkały z powodu zasadzek żydowskich” (20, 19). W Dz 21, 27 to Żydzi z Azji rozpoznają Pawła w świątyni w Jerozolimie i wszczynają zamieszanie, które doprowadziło do jego uwięzienia. Pawłowe uwięzienie w Efezie może się kryć w Dz za informacją, że chusty i przepaski z jego ciała kładziono na chorych, a oni odzyskiwali zdrowie (19, 11-12). D. M. Stanley¹⁶ tłumaczy taki stan tym, że Apostoł był uwięziony i nie mógł osobiście uzdrawiać. Na podstawie Dz możemy jedynie stwierdzić ogromną wrogość Żydów Efezu i Azji względem Pawła. Dz potwierdzają częściowo informacje w 1-2 Kor o zagrożeniu życia Apostoła w Efezie.

Niewspominanie przez Pawła o uwięzieniu w Efezie nie powinno dziwić. Apostoł nigdy nie mówi, gdzie był (2 Kor 6 i 11; Rz 16) lub jest (Listy więzienne) więźniem¹⁷ O przebytych uwięzieniach informuje w związku z innymi sprawami: w Rz – pozdrowieniami; w 2 Kor – obroną własnej osoby, i to mimochodem pośród listy innych doświadczeń.

Jedno ze wspomnianych przez Pawła uwięzień w 2 Kor mogło zatem mieć miejsce w Efezie. Przemawiają za tym informacje w 1-2 Kor, tj. fakt, że życie Apostoła było poważnie zagrożone w stolicy Azji. Nie wiemy, jaki charakter miało zagrożenie jego życia (podstępne zakusy czy jawny proces?). Możemy się pytać, na ile było możliwe pozbawienie życia obywatela rzymskiego bez procesu (na to pytanie pomaga odpowiedzieć fakt uwięzienia w Cezarei i Rzymie). Liczba mnoga „nam” (2 Kor 1, 8) wskazuje, że zagro-

¹⁴ Por. W. P. F u r n i s h, *II Corinthians* (AB 32A), New York 1984, s. 122.

¹⁵ W. R a k o c y, *Paweł – apostoł Żydów i pogan. Łukaszowy obraz powstania i rozwoju Pawłowych wspólnot*, Kraków 1997, s. 141-170.

¹⁶ *Christ's Resurrection in Pauline Soteriology*, Rome 1960, s. 66, p. 23.

¹⁷ Wyjątkiem jest 2 Tm 1, 17. Istnieją jednak zastrzeżenia co do autentyczności tego Listu.

żenie życia dotyczyło Apostoła i przynajmniej najbliższych współpracowników (Tymoteusza? – por. 1, 1). Wydaje się bardziej prawdopodobne, że zakusy na jego życie, i ewentualnie innych chrześcijan, przybrały formę publicznego oskarżenia i procesu¹⁸. Jeżeli taki miał miejsce i mógł się zakończyć wyrokiem skazującym, Apostoł musiał być przez pewien czas więźniem.

II. MOŻLIWOŚĆ POWSTANIA FLP PODCZAS WIĘZIENIA W EFEZIE

Tę możliwość wykażemy w dwóch etapach: 1. trudności związane z tradycyjną hipotezą, tj. rzymską; 2. racje przemawiające za Efezem. Punkt wyjścia stanowi wcześniejszy wniosek o uwięzieniu Pawła w Efezie.

1. Trudności z przyjęciem hipotezy rzymskiej. Główną obiekcją stanowi zbyt duża odległość między Rzymem a Filippi¹⁹. Dystans musiał być pokonany czterokrotnie do napisania Listu: Filipianie dowiadują się o uwięzieniu Pawła; wysyłają do niego swego rodaka, Epafrodyta; dowiadują się, że Epafrodyt się rozchorował; on martwi się, że Filippianie dowiedzieli się o tym (Flp 2, 25-28). Nasuwają się wątpliwości: jeżeli podróż w jedną stronę trwała ok. miesiąca, czy Apostoł mógł dziękować im za pomoc (4, 10 nn.) dopiero po tak długim czasie? Czy w tak długą drogę wysyłałby Epafrodyta, który dopiero co wyzdrowiał po bardzo ciężkiej chorobie (2, 27)? List zakłada stały kontakt między Pawłem a Filipianami (4, 10 nn.) oraz ożywioną korespondencję (3, 1b), co w przypadku Rzymu wydaje się mniej prawdopodobne.

Z Listu wynika pośrednio, że od momentu założenia wspólnoty w Filippi Apostoł nie odwiedził ich powtórnie (1, 26. 30; 2, 12. 22; 4, 15-16). Jeżeli mielibyśmy co do tego pewność, w świetle Dz 20, 1-2 i 6, gdzie stwierdza się jego powtórny (i podwójny) wizytę we wspólnocie, Rzym należałoby wykluczyć.

Inną racją przeciwko Rzymowi jest to, że Paweł zapowiada w Flp 2, 24 swoje przybycie do Filippi (por. 1, 26). Nie można tego pogodzić z zamiarem udania się z Rzymu do Hiszpanii, który wyraża w Rz 15, 23-24. 28. Apostoł

¹⁸ Zwłaszcza jeżeli wrogość pochodziła ze strony Żydów czy z ich poduszczenia, co potwierdzają Dz; samowolne targnięcie się na życie chrześcijan (obywateli rzymskich czy greckich) mogło być potraktowane przez władze lokalne i rzymskie jako naruszenie prawa (por. Dz 19, 38-40).

¹⁹ Por. K ü m m e l, *Introduction*, s. 325-326.

musiałby zmienić swe plany. Dalej, przy Pawle znajduje się Tymoteusz, który jest współautorem Flp (1, 1); nic nie wiadomo o jego pobycie w Rzymie.

Ponadto, nie mamy pewności, czy były dwa rzymskie więzienia Pawła; niektórzy uważają, że tylko jedno, zakończone śmiercią²⁰. Mogą na to wskazywać Dz 20, 25, gdzie autor Dz ustami Pawła mówi do starszych Efezu, że już nigdy go nie zobaczą. W takim razie wyrażona nadzieja na zwolnienie i zamiar odwiedzenia Filipian nie odpowiadają Rzymowi.

Przedstawione racje nie wykluczają Rzymu jako miejsca powstania Flp, odsłaniają jednak trudności związane z tą hipotezą.

2. Argumenty za Efezem. Na bazie informacji w Flp wyodrębnimy najpierw ośrodki, którym odpowiadają okoliczności z Listu; następnie zweryfikujemy powyższe okoliczności w Flp z najbardziej prawdopodobnym miejscem więzienia.

A. W Flp znajdują się dwa rodzaje informacji, zawężających możliwość więzienia Pawła do kilku ośrodków. Po pierwsze, z Listu wynika, że Apostoł był więźniem dłuższy czas: jego proces jest w toku, mógł zakończyć się śmiercią, teraz jednak ma nadzieję (nie pewność) na uwolnienie (1, 12. 17. 19-26; 2, 17). Jak zostało już powiedziane, droga z Filippi do miejsca uwięzienia Apostoła musiała być pokonana przynajmniej czterokrotnie²¹. W Flp chodzi zatem o dłuższe więzienie, co zawęży miejsce powstania Listu do ośrodków, w których Paweł spędził więcej czasu. Flp informuje ponadto o tym, że Paweł, będąc w więzieniu, planuje wysłać do Filippi (Macedonii) swego współpracownika Tymoteusza (2, 19a), który ma stamtąd do niego powrócić (w. 19b). Następnie, po uwolnieniu, on sam planuje wybrać się do nich: „Ufam zaś w Panu, że i ja sam przybędę niebawem” (w. 24).

Przystępujemy do sprawdzenia wszystkich możliwych przypadków, w których powyższe okoliczności mogły mieć miejsce. Chodzi o przypadki po założeniu wspólnoty w Filippi (Dz 16, 12 nn.), gdyż Paweł zamierza wysłać Tymoteusza do chrześcijan. Niemożliwość wysłania Tymoteusza z Tesaloniki i Berei (por. 1 Tes 3, 1-2) zawęży poszukiwania do Aten, Koryntu, Efezu, Cezarei i Rzymu.

Po raz pierwszy od założenia Kościoła w Filippi Paweł wysłał Tymoteusza do Macedonii (do Tesaloniki) z Aten (1 Tes 3, 1-2). Tymoteusz mógł

²⁰ Tak M. D i b e l i u s, H. C o n z e l m a n n, *The Pastoral Epistles*, Philadelphia 1972, s. 15-16, 126-128.

²¹ Ten fakt nie jest całkowicie pewny (zob. K ü m m e l, *Introduction*, s. 326-327).

teoretycznie odwiedzić również odległe ok. 150 km Filippi. Brak jednak śladów takiej wizyty, a przede wszystkim nic nie wiadomo o (dłuższym) więzieniu w Atenach.

Apostoł mógł również wysłać Tymoteusza do Filippi z Koryntu, gdzie byli razem (Dz 18, 5). Więzienie w Koryncie mogło mieć miejsce, gdyż spędził tam półtora roku (Dz 18, 11), a misja spotkała się z ostrym sprzeciwem Żydów (w. 9-10. 12-17). Jest to tylko przypuszczenie (brak świadectw), któremu sprzeciwia się zamiar przybycia do Filippi; z Koryntu Apostoł udaje się do Efezu i Jerozolimy (w. 18-22).

Kolejny raz Paweł wysłał Tymoteusza do Macedonii (Filippi, Tesaloniki) z Efezu; poświadczą to 1 Kor 4, 17 i 16, 10. Wprawdzie nie jest tam powiedziane, że wysłał go do Koryntu przez Macedonię, wynika to z powyższych tekstów: w 4, 17 stwierdza, że wysłał już Tymoteusza w momencie pisania Listu, natomiast w 16, 10 zakłada, że List dotrze przed nim. W takim razie Tymoteusz odbywał dłuższą podróż, drogą lądową przez Macedonię²², List – drogą morską z Efezu do Koryntu²³. Zgadza się również zamiar Apostoła, aby Tymoteusz powrócił do niego (Flp 2, 19b), z tym, o co prosi Koryntian, kiedy Tymoteusz dotrze do nich: „Odprowadźcie go w pokoju, aby dotarł do mnie, gdyż czekam na niego z braćmi” (1 Kor 16, 11). Wreszcie w Flp i 1 Kor występuje zgodność co do zamiaru samego Pawła, aby następnie przybyć do Filippi. W 1 Kor 16 pisze o zamiarze opuszczenia Efezu (w. 8) i przejścia przez Filippi i Tesalonikę w drodze do Koryntu: „Wstąpię do was, gdy będę wracał z Macedonii. Przez Macedonię bowiem przejdę tylko...” (w. 5; por. Dz 19, 21-22).

Kolejne możliwe wysłanie Tymoteusza do Filippi mogło mieć miejsce z więzienia w Cezarei i Rzymie. Jak w przypadku Koryntu nie ma na ten temat świadectw. Dz nie stwierdza obecności Tymoteusza w powyższych ośrodkach²⁴; nic nie wiemy na temat ożywionej działalności ewangelizacyjnej w Cezarei (Flp 1, 14-18). Ponadto istnieje nikłe prawdopodobieństwo, aby Apostoł miał nadzieję na zwolnienie z więzienia. W świetle zajadłości Żydów względem niego – jak przedstawiają to Dz (23, 12 nn.) – prokurator był skłonny raczej stanąć po stronie tych drugich (por. 25, 9). Co prawda Rzym jest bardziej prawdopodobny niż Cezarea, ale nie ma świadectw potwierdza-

²² Podobnie planuje postąpić w późniejszym czasie Paweł (1 Kor 16, 5-6).

²³ Por. G. L ü d e m a n n, *Paul. Apostle to the Gentiles. Studies in Chronology*, London 1984, s. 93.

²⁴ Nie jest to niemożliwe: może np. ukrywać się pod 1 os. l. mn. w 20, 5-21, 18 i 27, 1-28, 16, podobnie jak autor Dz.

jących okoliczności wskazane w Flp²⁵. Wydaje się mniej prawdopodobny – ze względu na odległość – plan Pawła, aby Tymoteusz po misji w Filipi wrócił do niego, zanim on sam wyruszy do nich. Przeciwno Rzymowi przemawiają jeszcze przedstawione wcześniej racje.

Z podanych przypadków Efez jest najlepiej poświadczonym przez okoliczności w Flp miejscem, w którym mógł powstać List. Przystępujemy do analizy kolejnych okoliczności, w jakich znajduje się Apostoł i tym samym do dalszej weryfikacji hipotezy efeskiej.

B. Według 1 Kor Tymoteusz był z Pawłem w Efezie (por. Dz 19, 22) i został stamtąd wysłany do Macedonii. Między okolicznościami w Flp i 1 Kor występują różnice. W drugim Liście nie stwierdza się, aby Apostoł był więźniem. To, co już zrobił, jak i to, co zamierza uczynić, świadczy o tym, że jest wolny. Inna różnica to ta, że w Flp planuje wysłać do nich Tymoteusza, natomiast w 1 Kor już go wysłał. Jeżeli Paweł był faktycznie więźniem w Efezie, miało to miejsce przed 1 Kor lub po nim.

a) Za uwięzieniem Apostoła po napisaniu 1 Kor (a przed 2 Kor), i powstaniem wówczas Flp, opowiada się np. Gnilk²⁶. Założenie, że Flp powstał po 1 Kor, każe szukać innej okoliczności wysłania Tymoteusza, późniejszej niż wskazana w 1 Kor, ale stale z Efezu.

Przyjęcie powstania Flp po 1 Kor napotyka trudność umiejscowienia więzienia w tym okresie. Są to ostatnie miesiące Apostoła w Efezie (1 Kor 16, 8)²⁷: czeka na powrót Tymoteusza (w. 11); kiedy ten powraca, informuje go o sytuacji wspólnoty w Koryncie. Prawdopodobnie w odpowiedzi na wieści od niego Paweł udaje się do nich osobiście (por. 2 Kor 12, 14; 13, 1), gdzie doznaje zniewagi (2, 5-11; 7, 12); powraca do Efezu i pisze surowy list, tzw. List we łzach (2, 4)²⁸, który wysyła przez Tytusa (7, 6-8. 14-15); dopiero teraz może być więźniem. Tu pojawia się dalsza trudność. Paweł liczył, że w Troadzie spotka się z Tytusem (2, 12-13). Wprawdzie po wysła-

²⁵ Z Listów pasterskich dowiadujemy się tylko, że Tymoteusz jest w Efezie (1 Tm 1, 3; por. 2 Tm 4, 13).

²⁶ Tzn. przed tzw. Listem pojednania (2 Kor 1-7), czyli po tzw. Liście we łzach (*Philippbrief*, s. 23) – dokładniej, umieszcza w tym czasie Flp A, List B powstaje nieco później w Koryncie (dz. cyt., s. 24-25); por. L ü d e m a n n, *Paul*, s. 95, p. 174; M u r p h y O' C o n n o r, *Paul*, s. 299-300.

²⁷ Przypuszczenie, że zmienił plany i pozostał znacznie dłużej (np. o rok) jest do odrzucenia (zob. W. R a k o c y, *Przyczynek do dyskusji na temat powstania 1 Kor na wiosnę*, RT 49(2002), z. 1, s. 112-113 i 121).

²⁸ Na temat tego listu zob. stan badań w: t e n ż e, *2 Kor 10-13: „List we łzach”?*, RT 48(2001), z. 1, s. 121-132.

niu Tytusa Apostoła musiał odczekać pewien czas (podróż morska do Koryntu²⁹ oraz misja w mieście: podważenie jego autorytetu i składka), moment opuszczenia Efezu był już ustalony. Paweł przybywa do Troady i nie zastaje tam Tytusa (w. 13); zaniepokojony udaje się do Macedonii, gdzie – jak wynika z 7, 5-6 – ponownie nie spotyka w pierwszym momencie Tytusa, który dociera do Macedonii po Apostole. Skoro Paweł jest zaniepokojony nieprzybyciem Tytusa do Troady, znaczy to, że on sam dotarł tam w ustalonym czasie – jego plany nie zostały niczym zakłócone, np. ewentualnym więzieniem.

Trudno jest również zmieścić w okresie po wysłaniu Tytusa okoliczności z Flp: więzienie, wysłanie Tymoteusza do Filippi po zwolnieniu, jego powrót do Pawła, następnie podróż Apostoła do nich. Czy misja Tytusa trwała aż tak długo? Czy Paweł wysyłałby Tymoteusza do Filippi, aby dowiedzieć się od niego o ich sprawach (2, 19b), kiedy postanowił już, że sam się do nich uda? Z faktu niespotkania Tytusa w Troadzie jasno wynika, że to jego misja się opóźniła³⁰. W przypadku więzienia Apostoła ten nie przybyłby przed Tytusem do Troady i Macedonii – to Tytus musiałby na niego czekać.

W 2 Kor 1, 15 nn. Paweł pisze o zapowiedzianej i nie odbytej podróży do Koryntu (po krótkiej i przykłej wizycie)³¹. Można by przypuszczać, że niezrealizowanie wizyty było spowodowane np. więzieniem. Jednak w 1, 23 stwierdza wyraźnie, że nie przybył do nich jedynie dlatego, aby nie pogarszać napiętych wówczas relacji ze wspólnotą. Skoro broniąc się przed niesłusznymi zarzutami Apostoła nie wspomina o więzieniu, nie miało ono miejsca w tym okresie.

b) Bardziej prawdopodobne jest więzienie Pawła w Efezie przed napisaniem 1 Kor. Opierając się na Dz (19, 8-10), Apostoła nauczał najpierw przez trzy miesiące w synagodze, a następnie codziennie przez dwa lata w szkole Tyrannosa³². Nauczanie w szkole Tyrannosa przez tak długi czas mogło zakończyć się uwięzieniem Pawła, do czego doprowadziliby jego przeciwnicy³³. W takim razie więzienie mogło mieć miejsce – z trzechletniego poby-

²⁹ Trwała przy sprzyjających warunkach atmosferycznych ok. tygodnia. O podróży z Aten do Efezu (zbliżona odległość) Cycon (Listy do Attyka V, 11-13) informuje, że odbył ją w 16 dni (z winy pogody i statku).

³⁰ Opóźnienie było związane z pobytem Tytusa w Koryncie, ponieważ przybywa do Macedonii po Pawle.

³¹ Zob. W. R a k o c y, *2 Kor 1, 15-16: Pawłowy plan wizyt w Koryncie i jego realizacja*, RT 48(2001), z. 1, s. 133-143.

³² Informacja jest tak dokładna, że trudno przyjąć, aby została wymyślona przez autora Dz.

³³ Tak np. M u r p h y - O' C o n n o r, *Paul*, s. 179, 182 – chociaż uważa, że po tzw. Liście we łzach.

tu w Efezie – najszybciej po około dwóch latach i trzech miesiącach, a przed napisaniem 1 Kor.

Przyjęcie Pawłowego więzienia we wskazanym czasie rozwiązuje problem drobnych różnic między Flp a 1 Kor, tj. dotyczących okoliczności wysłania Tymoteusza (Flp: zamiar wysłania; 1 Kor: już go wysłał) i sytuacji Pawła (Flp: więzień; 1 Kor: wolny). Flp powstając przed 1 Kor stwierdza, że Paweł znajduje się w więzieniu i planuje dopiero wysłać Tymoteusza do Filipi; kiedy zostaje zwolniony, wysyła go zgodnie z wcześniejszym zamiarem, o czym pisze w 1 Kor.

Trudność stanowi ustalenie momentu powstania 1 Kor³⁴, tym samym przedziału czasu od zakończenia nauczania w szkole Tyrannosa do napisania tego Listu. Apostoł planuje opuścić już Efez (16, 8), ale jednocześnie daje do zrozumienia, że pozostanie tam jeszcze dłuższy okres (w. 9), ponieważ nadarza się sprzyjająca sytuacja dla ewangelizacji. Przy napisaniu 1 Kor na jesieni, między zakończeniem nauczania w szkole Tyrannosa a 1 Kor, istnieje przedział czasu do kilku miesięcy³⁵, w którym Apostoł mógł być uwięziony. Ewentualne więzienie mogło nastąpić z początkiem lata, kiedy nowy prokonsul, niezorientowany dobrze w sytuacji, obejmował urząd³⁶.

Między Flp i 1 Kor może występować zgodność w charakterze misji Tymoteusza. Tymoteusz, który udaje się z Efezu do Koryntu okreśną drogą przez Macedonię, ma tam do spełnienia jakąś misję. Według 1 Kor Paweł, przed opuszczeniem Efezu (16, 8) i przybyciem do Koryntu (w. 3-4), organizuje zbiórkę na rzecz ubogich w Judei (w. 1-2). Misja Tymoteusza do Macedonii w 1 Kor miała zapewne na celu – oprócz odwiedzenia wspólnot – organizowanie składki, gdyż w tym samym czasie Apostoł polecił zbiórkę w Galacji i Koryncie (w. 1-2). Kiedy później przybył do Macedonii, składka została już zebrana w tamtejszych wspólnotach (2 Kor 8, 1-4). Według Flp misja Tymoteusza do Filipi (Macedonii), oprócz charakteru pasterskiego (2, 19b), miała jeszcze inny cel. Wynika to ze słów Apostoła, który nie zamierza wysłać swego współpracownika do nich, dopóki nie rozstrzygnie się jego własna sprawa: „Jego to mam nadzieję posłać do was natychmiast, skoro

³⁴ Najczęściej autorzy opowiadają się za wiosną ostatniego roku pobytu Pawła w Koryncie; bardziej prawdopodobnym okresem wydaje się jesień wcześniejszego roku (zob. R a k o c y, *Przyczynek do dyskusji*, s. 114-121).

³⁵ Przyjmujemy, że Paweł wyruszył z Antiochii w Syrii na wiosnę i do Efezu dotarł przed połową roku. Niepokonalną trudność stanowi fakt, że dwa (Dz 19, 10) i trzy (20, 31) lata są podane przez Łukasza w zaokrągleniu.

³⁶ Tak M u r p h y O' C o n n o r, *Paul*, s. 183 (zob. podobną sytuację w Dz 18, 12).

tylko rozejrzę się w swoich sprawach” (w. 23). Może chodzić o pewność zwolnienia z więzienia lub o samo zwolnienie³⁷ Misja Tymoteusza dotyczy czegoś, co jest uzależnione od sytuacji Apostoła. Gdyby cel misji Tymoteusza był tylko pasterski, nic nie stało na przeszkodzie, aby posłać go od razu. Tym, co powstrzymuje Apostoła, może być zbiórka dla braci w Judei. Dopóki Paweł nie będzie miał pewności co do ostatecznego wyniku procesu i zwolnienia³⁸, wstrzymuje się z jej organizowaniem – również z tej racji, że nie wykluczał (w przypadku zwolnienia) udania się z nią osobiście do Jerozolimy³⁹

Sytuacja wrogości względem Pawła w miejscu powstania Flp była wyjątkowa. Jego przeciwnicy głoszą nieszczerze Chrystusa, aby zadać mu ból (1, 15-17). Są to chrześcijanie, a z 3, 2-3 może wynikać (o ile chodzi o tych samych ludzi), że – judeochrześcijanie. List stanowi świadectwo podzielonego lokalnego Kościoła i wrogości części chrześcijan względem Apostoła⁴⁰ Dz 20, 19 informują o zasadzkach Żydów w Efezie (por. 21, 27). Podczas długiego pobytu w mieście, po zewangelizowaniu wschodnich prowincji imperium, mogło dojść do kulminacji wrogości względem jego osoby. List donosi o podziale we wspólnocie i również o ożywionej działalności ewangelizacyjnej (1, 12 nn.). Zgadza się to z misją w Efezie i Azji, gdzie zostały założone liczne wspólnoty (1 Kor 16, 19; por. Dz 19, 10. 25. 26)⁴¹.

Więzienie Pawła w Efezie, do którego w ciągu tygodnia można było dotrzeć z Filipi⁴², czyni bardziej prawdopodobnym okoliczności związane z Epafrodytem, późne jak na Rzym (po czterech miesiącach) podziękowanie

³⁷ Zdaniem Gnilki (*Philippbrief*, s. 160) Paweł zatrzymuje przy sobie Tymoteusza z powodu swej niepewnej sytuacji, proces jest zawieszony. Kiedy sprawa się rozstrzygnie, Tymoteusz będzie mógł poinformować Filipian o wyniku procesu.

³⁸ Takiej pewności nie ma (zob. 2, 17).

³⁹ W momencie powstawania Flp (przy założeniu, że w Efezie przed 1 Kor) nie był jeszcze zdecydowany (por. 1 Kor 16, 3-4). Decyzję podjął niedługo później, kiedy planował odwołaną następnie wizytę w Koryncie (2 Kor 1, 15-16; por. Rz 15, 25).

⁴⁰ Por. też Ga 1-2 i 2 Kor 11, 16-28 (zwł. w. 22-23) – przeciwko zarzutowi, że okoliczność odpowiada nie założonej przez Pawła wspólnocie w Rzymie.

⁴¹ Z Kol dowiadujemy się, że w tym okresie (najprawdopodobniej) powstały wspólnoty w Kolosach, Laodycei i Hierapolis (4, 12-16). Jeżeli ewangelizacja dotarła do tak małych i odległych od Efezu ośrodków (ok. 160-180 km), mamy prawo sądzić, że zapuściła już korzenie w bliższych i większych, jak Smyrna, Pergamon, Tiatyra, Sardy, Filadelfia czy Milet (por. M u r p h y - O' C o n n o r, *Paul*, s. 174-175; W. R a k o c y, *Tradycja i redakcja przekazu o pośpiechu Pawła na święta Pięćdziesiątnicy* (Dz 20, 16), RT 46(1999), z. 1, s. 162-163).

⁴² Podróż morską w przeciwnym kierunku była utrudniona z powodu przeciwnych prądów i wiatrów (P l i n i u s z M ł d., *Epistulae* X, 15. 17).

Filipianom oraz zamiar rychłego przybycia do nich. Mała odległość nie rozstrzyga problemu na korzyść hipotezy efeskiej, gdyż odpowiada ona też innym ośrodkom położonym równie blisko (np. Korynt). Stanowi jedynie uzupełnienie argumentacji. Wreszcie język, styl i teologia Flp wydają się bliższe wcześniejszym Listom Apostoła, jak 1-2 Kor czy Rz⁴³

Pozostałe informacje w Flp odpowiadają w równym stopniu Efezowi i innym ośrodkom, jak Korynt czy Rzym: obecność pretorium (1, 13) i przedstawicieli Cezara (4, 22), czyli urzędników i gwardii cesarskiej.

Pozostaje jeszcze z interesującego nas zakresu jedna informacja w Flp, która wymaga dalszych badań. Paweł stwierdza, że pomimo ciągłej pomocy ze strony Filipian (4, 15), w ostatnim okresie coś ją uniemożliwiło (w. 10). Informacja o późniejszej pomocy dla Pawła, o ile punktem odniesienia jest moment stania się więźniem, każe wydłużyć czas pobytu Apostoła w więzieniu, tzn. byłby to dłuższy czas, niż wskazują na to okoliczności związane z misją Epafrodyta; inaczej mówiąc, Apostoł byłby uwięziony od jakiegoś czasu, zanim Filipianom udało się mu wyświadczyć pomoc. Więzienie w Efezie, na podstawie (domniemanych) odbytych podróży i tej okoliczności, trwało przynajmniej dwa miesiące.

III. ARGUMENTY PRZECIWKO EFEZOWI

Obiektywizm naukowy wymaga przedstawienia również argumentów przytaczanych przez autorów przeciwko tej hipotezie. Postaramy się pokazać, jaką wartość mają najpoważniejsze obiekcje.

1. Brak w Flp wzmianki o składce. Jest to główne zastrzeżenie, gdyż w tym czasie Paweł organizował pomoc dla braci w Judei⁴⁴. Trudno wyobrazić sobie, aby nie pisał o tym Filipianom, podczas gdy czyni to względem Koryntian i prowincji Achai (1 Kor 16, 1-2; 2 Kor 8; 9), względem prowincji Macedonii, do której należało Filippi (2 Kor 9, 1-2) oraz Galacji (1 Kor 16, 1) – nie mówi jednak o składce Efezjan (por. Rz 15, 26)⁴⁵

⁴³ Nie jest to jednak oczywiste (zob. C. L. M i t t o n, *The Epistle to the Ephesians*, Oxford 1951, s. 322-332).

⁴⁴ H a w t h o r n e, *Philippians*, s. XXXIX.

⁴⁵ Zob. Dz 20, 4, gdzie w związku ze składką znajdują się przedstawiciele Efezu i Azji (L ü d e m a n n, *Paul*, s. 86; R a k o c y, *Paweł*, s. 159); brak jednak przedstawiciela Filippi: czy jest nim autor Dz, który ukrywa się za formą „my”? (R a k o c y, *Paweł*, s. 161); a może Filipian reprezentowali obecni Tesaloniczanie?

Trudność wynika z faktu umiejscowienia Flp po 1 Kor, dokładniej po tzw. Liście we łzach. Brak wzmianki o składce staje się zrozumiałą przy powstaniu Listu w Efezie przed 1 Kor. Wszystkie świadectwa na temat zbiórki są późniejsze względem przyjętego czasu powstania Flp (1 Kor 16, 1-2; 2 Kor 8; 9; Rz 15, 25-28). Składkę Paweł zaczął w pełni organizować: 1) kiedy był już wolny; 2) kiedy postanowił opuścić Efez. Przykładowo Ga, który – jak powszechnie się utrzymuje – powstaje we wcześniejszym okresie trzechletniego pobytu Apostoła w Efezie⁴⁶, nic o niej nie mówi⁴⁷. W 1 Kor 16, 1-2 Paweł stwierdza natomiast, że polecił już Galatom (przez kogoś lub inny list) jej zbiórkę. Stąd jeżeli Flp powstaje podobnie jak Ga przed 1 Kor, jest zrozumiałe, że jeszcze nic nie mówi o składce.

Kiedy Paweł pisze 2 Kor, po opuszczeniu Efezu, stwierdza, że Kościoły Macedonii (zwł. Filippi i Tesalonika) już zebrały składkę (8, 1-4), Korynt jeszcze nie (w. 6 nn.). Kościół w Koryncie tylko obiecał, że ją zbierze, i to nawet w zeszłym roku (względem czasu pisania Listu)⁴⁸ (8, 10-11); podobnie Achaia (9, 1-2)⁴⁹. Pisząc 2 Kor Apostoł ponagla chrześcijan w Koryncie do realizacji tego, co obiecali (8, 11); Achaję zachęca do ostatecznego zakończenia składki (9, 2-5). Przypadek Koryntu i prowincji Achai jest przykładem na to, że Apostoł myślał i mówił już wcześniej o pomocy dla braci w Judei⁵⁰. W Listach nie ma jednak informacji, że swój zamiar zaczął ostatecznie wcielać w życie wcześniej niż w przedostatnim kalendarzowym

⁴⁶ Np. M u r p h y O' C o n n o r, *Paul*, s. 180-182.

⁴⁷ Mało prawdopodobne, aby o niej nie pisał, gdyby wówczas miała już miejsce; Paweł przywiązywał ogromne znaczenie do pomocy braciom w potrzebie (por. Ga 2, 9-10).

⁴⁸ Ze stwierdzenia „od zeszłego roku” (*apo perysi*: 2 Kor 8, 10; 11, 2) nie musi wynikać, że od dawna. Paweł pisze te słowa późnym latem czy z początkiem jesieni (przed przezimowaniem w Koryncie, zob. 1 Kor 16, 5-6). Jeżeli ma na myśli grecki (ateński) rok, ten zaczynał się podczas letniego przesilenia dnia z nocą, tym samym powstanie 1 Kor i opuszczenie Efezu nastąpiły w zeszłym roku. Jedynie posługiwanie się kalendarzem rzymskim sugeruje dłuższy czas, tj. nawet około roku, do momentu powstania 2 Kor. To ostatnie jest najbardziej prawdopodobne (zob. R a k o c y, *Przyczynek do dyskusji*, s. 113, p. 11).

⁴⁹ Achaia, czyli prowincja, której Korynt był stolicą, w odróżnieniu od niego kończy zbiórkę (H. D. B e t z, *2 Corinthians 8 and 9*, Hermeneia, Philadelphia 1985, s. 92).

⁵⁰ Wynika to również z 1 Kor 16, 1 (List powstaje na jesieni przedostatniego kalendarzowego roku pobytu w Efezie), gdzie Paweł odpowiadając od 7, 1 na list Koryntian do niego, poucza ich także o składce w odpowiedzi na ich zapytanie. Musieli zatem już wcześniej o niej słyszeć. P. E. H u g h e s (*The Second Epistle to the Corinthians* (NICNT), Grand Rapids (MI) 1962, s. 304) utrzymuje, że Apostoł prosił ich o zbiórkę przez Tytusa, który według 2 Kor 8, 6 ma dokończyć to, co wcześniej rozpoczął. Uważa również, że Tytus udał się do nich z zaginionym listem, wspomnianym w 1 Kor 5, 9. 11 (tamże; zob. ocenę tej interpretacji w: R a k o c y, *Przyczynek do dyskusji*, s. 118, p. 48).

roku pobytu w Efezie – najwcześniejsze świadectwo to 1 Kor 16. Brak wzmianki w Flp o składce nie zaprzecza powstaniu Listu w Efezie przed 1 Kor, a nawet potwierdza taką możliwość (por. Ga).

Nie bierzemy pod uwagę ewentualności, że tak umiłowanej przez Pawła i hojnej względem niego wspólnoty⁵¹ nie musiał o tym przypominać, gdyż w takim razie na pewno by dziękował. Jednak w świetle tego, co zostało powiedziane, Apostoł wstrzymuje się na razie z organizowaniem składki; powiadomi o niej Filipian wysyłając do nich Tymoteusza.

2. Brak przy Pawle współpracowników. Druga obiekcja⁵² jest związana z bardzo surowym sądem Pawła o wszystkich, którzy znajdują się wokół niego – z wyjątkiem Tymoteusza: „Nie mam bowiem nikogo o równych dążeniach ducha, który by się szczerze zatroszczył o wasze sprawy: bo wszyscy szukają własnego pożytku, a nie – Chrystusa Jezusa” (2, 20-21). Czy Apostoł mógł się wyrazić w ten sposób, podczas gdy w Efezie byli z nim Akwila i Pryscylla, oddane mu żydowskie małżeństwo (por. 1 Kor 16, 19; też Dz 18, 1-2. 18-19. 26)? Przyjęcie hipotezy rzymskiej nie rozwiązuje tego problemu, ponieważ Akwila i Pryscylla powrócili do Rzymu po śmierci Klaudiviusza (r. 54)⁵³, którego edyktem zostali wcześniej wysiedleni⁵⁴; byli już w Rzymie podczas więzienia Pawła. Czy jest możliwe, aby w Rzymie (i tylko tam) nie było przy Apostole nikogo (poza Tymoteuszem), na kim mógłby polegać – w tak znaczącej wspólnoty (por. Rz 1, 8)? Taka sytuacja wydaje się dziwna względem każdego większego ośrodka, gdzie byli chrześcijanie.

Surowy osąd w Flp 2, 20-21 nie znaczy, że przy Pawle nie było innych braci (por. 4, 21b-22). Apostołowi chodzi o kogoś, kogo mógłby wysłać do Filipi. Należy wykluczyć z tego grona Akwilę i Pryscyllę: mało prawdopodobne, aby w taką misję wysyłał małżeństwo czy jedno z nich. Następnie, Apostołowi chodzi o to, aby był to ktoś zaufany i oddany sprawie, jak Tymoteusz: „Wiecie, że on został wypróbowany: bo jak dziecko ojcu, tak on wraz ze mną służył Ewangelii” (2, 22). Skoro tak zaufany i oddany człowiek był

⁵¹ Przesłanie Epafrodyta do więzienia (2, 25), pomoc finansowa (4, 18); też 1, 3 nn.; 2, 12; 3, 1; 4, 1. 10. 15-16.

⁵² H a w t h o r n e, *Philippians*, s. XXXIX.

⁵³ Zob. Rz 16, 3-4. Przyjmujemy, że rozdz. 16 stanowi całość z Listem do Rzymian, co wydaje się najbardziej prawdopodobne (zob. różne racje np. w: K ü m m e l, *Introduction*, s. 314-320; C. E. B. C r a n f i e l d, *The Epistle to the Romans*, vol. 1 (ICC), Edinburgh 1987, s. 1-11; też R o s ł o n – R u b i n k i e w i c z, *List do Rzymian*, w: R u b i n k i e w i c z (red.), *Wstęp*, s. 354-355; P a c i o r e k, *Paweł*, cz. 1, s. 197-198).

⁵⁴ S w e t o n i u s z, *De vita Caesarum* V, 25. 4; por. Dz 18, 2.

potrzebny Apostołowi, misja miała szczególny charakter. Jeżeli dotyczyła ona składki, musiał być to człowiek zaufany, bliski współpracownik, którego znała wspólnota w Filipii i który cieszył się u nich autorytetem⁵⁵ Jak delikatną sprawą była zbiórka pieniędzy dla braci w Judei, stwierdza sam Apostoł: „[...] wystrzegając się tego, by ktoś na nas nie sarkał z okazji darów, tak obficie przez nas zebranych” (2 Kor 8, 20).

Powyższe warunki spełniało tylko kilka ze znanych nam osób (które mogły się podjąć tej misji), jak: Tymoteusz, Tytus, Sylwan czy Łukasz. Tymoteusz i Sylwan ewangelizowali razem z Pawłem Filipii i Tesalonikę (1 Tes 1, 1 w kontekście 2, 2; 2 Tes 1, 1). O Sylwanie nie ma już mowy w tym okresie działalności Apostoła, co znaczy, że nie pracował z nim więcej. O Tytusie nie wiemy, czy był znany Filipianom do momentu powstania Flp w Efezie przed 1 Kor⁵⁶ O Łukaszu wiemy jeszcze mniej. Niektórzy autorzy „wiążą” tego ostatniego z Filipii, gdzie pozostałby po założeniu wspólnoty (Dz 16, 11 nn.), co opiera się na pierwszej sekcji w 1 os. l. mn., która się tam kończy⁵⁷

Jedno jest pewne, przy Pawle nie ma nikogo podobnego Tymoteuszowi. Taka sytuacja jest możliwa w przypadku każdego ośrodka ewangelizowanego przez Apostoła. Wskazuje na to ciągle wysyłanie swych współpracowników z różnymi misjami. W przypadku Efezu wiemy, że Paweł wysłał Tymoteusza do Koryntu przez Macedonię (1 Kor), Tymoteusz powrócił do niego do Efezu. Kiedy Apostoł opuszczał Efez, Tymoteusza nie było przy nim (Dz 19, 22); spotkał go w Macedonii (por. 2 Kor 1, 1)⁵⁸. Podobnie Tytus był posyłany z Efezu do Koryntu (2 Kor 7, 6-8. 14-15; 8, 6. 16-17; 12, 17-18). W 2 Kor 8, 18 Apostoł stwierdza, że razem z Tytusem posłał „[...] brata, którego sława w Ewangelii rozchodzi się po wszystkich Kościołach” (por. w. 22). Niezależnie od tego, kto to był (Łukasz?) potwierdza to, że współpracownicy Apostoła byli „w ciągłym ruchu”

W świetle przedstawionych faktów nie powinno dziwić stwierdzenie Pawła, że jedynie może posłać do nich Tymoteusza. Pozostali współpracownicy

⁵⁵ Misja obejmowała z pewnością także inne ośrodki Macedonii, jak Tesalonika.

⁵⁶ Później tak: 2 Kor 2, 12-13; 7, 5-6.

⁵⁷ Ponownie jest przy Pawle od 20, 5 (zob. np. E. H a e n c h e n, *The Acts of the Apostles*, Oxford 1971, s. 583; F. F. B r u c e, *The Book of the Acts* (NICNT), Grand Rapids 1986, s. 341, 404; I. H. M a r s h a l l, *The Acts of the Apostles*, Leicester–Grand Rapids 1989, s. 275, 325).

⁵⁸ Paweł mógł spotkać Tymoteusza po drodze. Przypuszczenie opiera się na „przybyłem” do Troady (2 Kor 2, 12) i „przybyliśmy” do Macedonii (7, 5). Liczby mnogiej używa, kiedy ma na myśli swych głównych współpracowników: Sylwana i Tymoteusza pisząc 1-2 Tes (por. 2 Kor 1, 19), Tymoteusza – 2 Kor (3, 1; 5, 12; 7, 13 itd.).

z całą pewnością pełnili w danym momencie różne misje – tym bardziej że w przypadku długiego pobytu w Efezie Apostoł przebywał głównie w mieście (Dz 19, 9b-10). Wiemy natomiast, że w regionie powstały liczne wspólnoty. Dziwi jedynie surowy sąd o innych głosicielach Ewangelii.

3. Inne obiekcje. Argument, że Paweł jako Rzymianin mógł odwołać się do Cezara i tym samym groźba śmierci przemawia za Rzymem (przeciwko Efezowi i każdemu innemu ośrodkowi) nie jest rozstrzygający. Znane są przypadki, że takie apelacje nie były uwzględniane⁵⁹ Odwołanie się każdego Rzymianina w imperium do Cezara i proces w Rzymie zakończyłyby się załamaniem tamtejszego sądownictwa⁶⁰ Rzymianin mógł być sądzony i skazany na śmierć przez odpowiednich przedstawicieli Cezara – w prowincji, w jakiej żył. Efez był stolicą rzymskiej prowincji Azji i w mieście rezydował prokonsul. Paweł mógł być tam osądzony i stracony (por. 2 Kor 1, 8), co odpowiada okoliczności zagrożenia jego życia w Flp.

Ostatecznie z Flp wynika, że Apostoł pisał już do nich wcześniej i to być może kilkakrotnie, skoro stale wspierali go finansowo: „Pisanie do was o tym samym nie jest dla mnie uciążliwe...” (3, 1b). Oznacza to, że upłynął pewien czas od założenia wspólnoty: „Wy, Filipianie, wiecie przecież, że na początku głoszenia Ewangelii, gdy opuściłem Macedonię, żaden z Kościołów poza wami jedynymi nie prowadził ze mną otwartego rachunku przychodu i rozchodu...” (4, 15). Następnie Paweł stwierdza, że przysłali mu wsparcie finansowe do Tesaloniki (w. 16). W przypadku hipotezy efeskiej może chodzić tylko o okres, kiedy po opuszczeniu Filipi Apostoł ewangelizował Tesalonię (tzw. druga wyprawa misyjna). Następny raz Apostoł jest w Tesalonice po opuszczeniu Efezu. Fakt, że pisze również Koryntianom, iż podczas tej samej wyprawy misyjnej Macedończycy⁶¹ przysłali mu pomoc do Koryntu (2 Kor 11, 9)⁶², przemawia za tym, że Apostoł ma na myśli pierwszą wizytę w Tesalonice. Co więcej, podczas drugiej wizyty przechodził tylko przez Macedonię (1 Kor 16, 5-6). Do Tesaloniki dotarł z Filipi, gdzie ci drudzy mogli go od razu wspomóc. Wykluczenie w Flp 4, 16 późniejszej wizyty w mieście nie stanowi więcej argumentu przeciwko hipotezie efeskiej.

⁵⁹ J. C. L e n t z, *Luke's portrait of Paul* (SNTSMS 77), Cambridge 1993, s. 124-130.

⁶⁰ Tamże, s. 143 nn.

⁶¹ Macedończycy – to Filipianie, nie Tesaloniczanie (zob. 1 Tes 2, 9 i Flp 4, 16).

⁶² Nie może chodzić o nagłą wizytę w Koryncie z Efezu (por. 2 Kor 12, 14; 13, 1-2) podczas tzw. trzeciej podróży misyjnej, gdyż ta była nieplanowana i krótka.

Stwierdzamy zatem, że najpoważniejsze obiekcje pod adresem hipotezy efeskiej nie są rozstrzygające (znajdują wystarczające i przekonujące wytłumaczenie).

*

Okoliczności w Flp odpowiadają w istotnych szczegółach tym w 1 Kor, czyli pobytowi Pawła w Efezie. Nie mamy świadectw o podobnych okolicznościach w przypadku żadnego innego ośrodka, jak Korynt, Cezarea czy Rzym (brak świadectw nie wyklucza ostatecznie takiej możliwości). Informacje w 1-2 Kor czynią Pawłowe więzienie w Efezie możliwe. Do momentu opuszczenia miasta i przybycia do Macedonii doświadczył tego losu przynajmniej dwukrotnie, na co wskazuje 1. mn. w 2 Kor 6, 5; 11, 23. Do tamtego czasu znamy tylko jedno więzienie, w Filipi (Dz 16, 12 nn.). Sytuacja Pawła w Efezie, zagrożenie życia (2 Kor 1, 8), zgadza się z możliwością śmierci wyrażoną w Flp. Powstrzymywanie się z kolei Apostoła z wysłaniem Tymoteusza odpowiada kontekstowi składki. Przy wykazaniu jeszcze, że raczej przeciwko Efezowi nie są rozstrzygające, a nawet znajdują wytłumaczenie w okresie pobytu Apostoła w mieście, nie ma okoliczności zaprzeczających tej hipotezie.

Jeżeli Flp powstał w Efezie, we wskazanych okolicznościach (przed 1 Kor), Paweł musiał być tam więźniem przynajmniej przez dwa miesiące. W przypadku napisania 1 Kor na jesieni, jak utrzymujemy⁶³, dwuletnie nauczanie w szkole Tyrannosa musiało się zakończyć najpóźniej z początkiem lata⁶⁴. Obejmowanie w tym okresie urzędu przez nowego prokonsula (niezorientowanego w sprawie) uzasadnia możliwość uwięzienia Apostoła. Przy przyjęciu takiego następstwa faktów między zakończeniem nauczania w szkole Tyrannosa a 1 Kor byłby okres ok. trzech miesięcy, w którym mogło mieć miejsce więzienie Pawła, tj. na początku drugiej połowy przedostatniego roku pobytu w Efezie⁶⁵.

⁶³ Zob. p. 34.

⁶⁴ W takim razie Apostoł przybył do Efezu na wiosnę dwa lata wcześniej.

⁶⁵ W zaprezentowanym artykule nie interesuje nas rok kalendarzowy napisania Flp w Efezie, jedynie umiejscowienie tego wydarzenia w misji Pawła. Na temat roku, zob. R a k o c y, *Przyczynek do dyskusji*.

BIBLIOGRAFIA

- D o c k x S., Lieu et date de l'épître aux Philippiens, RB 80(1973), s. 230-246.
- G n i l k a J., Der Philipperbrief (HTKNT 10/3), Freiburg i. B. 1968.
- H a w t h o r n e G. F., Philippians (WBC 43), Waco 1983.
- J a n k o w s k i A., Listy więzienne świętego Pawła. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz, Poznań 1962.
- K ü m m e l W. G., Introduction to the New Testament, London 1975, s. 332 [tłum. z 17-go wyd. niem. oryg.].
- L ü d e m a n n G., Paul, Apostle to the Gentiles. Studies in Chronology, London 1984.
- M u r p h y O' C o n n o r J., Paul. A Critical Life, Oxford 1996.
- R a k o c y W., przyczynek do dyskusji na temat powstania 1 Kor na wiosnę, RT 49(2002), z. 1, s. 111-122.
- R o s ł o n J. W., R u b i n k i e w i c z R., List do Filipian, [w:] R. R u b i n k i e w i c z (red.), Wstęp do Nowego Testamentu, Poznań 1996.

THE LETTER TO THE PHILIPPIANS AND PAUL'S
IMPRISONMENT IN EPHEBUS

S u m m a r y

The author seeks to verify the hypothesis that Paul wrote the Letter to the Philippians in Ephesus. First he proves that the apostle was there a prisoner, then that the traditional view, the Roman hypothesis, poses some difficulties. The author analyzes the circumstances in Phil, pertaining to Paul, and checks any possible cases (ie sites) in which they could have taken place. Only in the case of Ephesus that the circumstances from Phil can be confirmed by other sources. The author presents some reasons in favour of Ephesus. At the same time he proves that even though there is no mention in Phil about the money raised on behalf of the poor in Jerusalem, and Paul's collaborators are absent, the Ephesus' hypothesis can still be defended. These facts even speak in favour of it. The author situates Paul's prison in Ephesus. The Phil was written during the summer of the last but one year of the apostle's sojourn in this town. It was several months before the Letter to the Corinthians was written in the autumn of the same year.

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: List do Filipian (czas i miejsce), Pawłowe więzienie w Efezie, chronologia życia Pawła.

Key words: the Letter to the Philippians (time and place), Paul's imprisonment in Ephesus, chronology of Paul's life.